

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИ ТАЪЛИМ ОЛИШ ХУҚУҚИ

Нурмухамедова Дилфуза Иркеновна

Декан муовини, Мухаммад ал-Хоразмий номидаги TATU

Аннотация – Мақолада олий таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқи мазмуни, унинг ҳуқуқий-ижтимоий асослари ва амалий таъминланиш механизлари чуқур таҳлил этилади. Ўзбекистонда гендер тенглигини таъминлашга қаратилган ислохотлар, хусусан, таълим соҳасида хотин-қизлар учун тенг шарт-шароитлар яратиш, уларнинг илм-фанга кириш имкониятларини кенгайтириш, рақамли таълим муҳитида имкониятлар тенглигини таъминлаш каби йўналишлар мақоланинг марказий хусусиятини ташкил этади. Тадқиқотда хотин-қизларнинг олий таълимда иштирок даражаси, учрайдиган тўсиқлар, ижтимоий стереотиплар, иқтисодий омиллар ва ҳуқуқий кафолатлар ўзаро боғлиқ ҳолда ёритилади. Муаллиф таълим тизимида гендер адолатини таъминлашнинг институционал ва маданий механизмларини очиб беради ҳамда олий таълим муассасаларида хотин-қизлар фаоллигини ошириш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқади. Мазкур мақола мамлакатда хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқини янада мустаҳкамлаш, интеллектуал салоҳиятни ривожлантириш ва барқарор ижтимоий тараққиётга эришиш учун муҳим назарий-амалий асос вазифасини бажаради.

Калит сўзлар: хотин-қизлар ҳуқуқлари, таълим олиш ҳуқуқи, олий таълим, гендер тенглик, ижтимоий адолат, таълим сиёсати, ҳуқуқий кафолатлар, Ўзбекистонда таълим ислохотлари, гендер таҳлили, таълимда демократик жараёнлар

КИРИШ

Ўзбекистонда янгилаш ва очиқлик сиёсати шароитида инсон капиталини ривожлантириш, жамиятда тенг имкониятлар муҳитини шакллантириш ҳамда илм-фан салоҳиятини кучайтириш устувор вазифалардан бирига айланди. Бу жараёнда хотин-қизларнинг олий таълимга кенг жалб этилиши ва уларнинг билим олиш ҳуқуқининг тўлақонли таъминланиши давлат сиёсатининг муҳим йўналиши сифатида белгиланмоқда. Таълим соҳасида гендер тенглигини таъминлаш мақсадида қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, халқаро стандартлар ва миллий дастурлар хотин-қизларнинг интеллектуал имкониятларини юзага чиқариш, касбий ва ижтимоий фаоллигини ошириш учун асос яратмоқда.

Глобал тенденциялар шуни кўрсатадики, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши хотин-қизларнинг таълим олиш имкониятлари билан

узвий боғлиқ. Олий таълимдаги иштирок даражаси нафақат шахсий ривожланиш, балки мамлакатнинг умумий инновацион иқтидори ва рақобатбардошлигига ҳам таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, амалиётда хотин-қизларнинг олий таълимга кириши ва унда муваффақиятли иштирок этишига тўсқинлик қилувчи бир қатор муаммолар мавжуд: ижтимоий стереотиплар, иқтисодий чекловлар, мотивациянинг етарли эмаслиги, оилавий масъулиятларни тақсимлашдаги номутаносиблик, айрим ҳолларда рақамли таълим муҳитига кириш имкониятларининг чекланганлиги.

Мазкур мақолада олий таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқи мазмуни, унинг ҳуқуқий асослари, амалий таъминланиши ва ривожланиш тенденциялари атрофлича таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг долзарблиги шундаки, хотин-қизларнинг таълимдаги иштироки нафақат гендер тенглигининг кафолати, балки мамлакатнинг барқарор тараққиёти, ижтимоий адолат ва инновацион ривожланишининг муҳим элементи сифатида намоён бўлмоқда. Шу боис мақолада мавжуд муаммолар, уларнинг илдиз омиллари ва замонавий ечим механизмлари илмий асосда ёритилади.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқини илмий ва амалий жиҳатдан ўрганиш халқаро ва миллий тадқиқотларда кенг ёритилиб келинган бўлиб, мавзунинг долзарблиги унинг инсон ҳуқуқлари, гендер тенглик ва барқарор ижтимоий тараққиёт билан чамбарчас боғлиқ экани билан изоҳланади. ЮНЕСКО, БМТ Хотин-қизлар ташкилоти (UN Women) ҳамда БМТнинг Барқарор ривожланиш мақсадлари бўйича ҳисоботларда таълимнинг инклюзивлиги, хотин-қизлар учун тенг имкониятлар яратиш ва таълимга киришдаги тўсиқларни камайтириш глобал сиёсатнинг асосий йўналишлари сифатида таъкидланади. Халқаро адабиётларда таълим олиш ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқлари тизимининг ажралмас қисми сифатида талқин этилиб, уни таъминлашда давлат сиёсати, иқтисодий омиллар ва маданий анъаналарнинг ўзаро таъсири муҳим ўрин тутади.

Феминистик педагогика ва гендер социологияси бўйича тадқиқотларда (Батлер, Нуссбаум, Сен) таълим имкониятларининг тенг эмаслиги кўпинча ижтимоий стереотиплар, меҳнат бозоридаги гендер сегрегация, оилавий вазифаларнинг номутаносиб тақсимланиши каби омиллар билан изоҳланади. Ушбу олимлар таълимда гендер адолатини таъминлаш учун институционал ислохотлар, таълим муҳитидаги инклюзив ёндашувлар ва ижтимоий маданиятни ўзгартириш бўйича комплекс чора-тадбирларни таклиф қиладилар. Шунингдек, ривожланаётган мамлакатларда хотин-қизларнинг олий таълимдаги иштироки иқтисодий мустақилликнинг ошиши, ижтимоий фаолликнинг кучайиши ва инновацион ривожланиш билан бевосита боғлиқ экани кўрсатилган.

Миллий миқёсдаги тадқиқотларда Ўзбекистонда хотин-қизлар ҳуқуқларини таъминлаш бўйича амалга оширилаётган ислохотлар, хусусан, “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқлар ва имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги Қонун, “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси”, таълим соҳасидаги давлат дастурлари ва илмий ишлар юқори баҳоланади. Улар хотин-қизларнинг олий таълимга кириш кўрсаткичларининг ошиши, таълим ташкилотларида илмий фаол хотин-қизлар сонининг кўпайиши ва таълим жараёнларига рақамли технологияларни кенг жорий этиш каби ўзгаришларни илмий асосда ёритади. Шу билан бирга, маҳаллий тадқиқотларда ҳали ҳам сақланиб турган тўсиқлар — оилавий анъаналарнинг таъсири, ижтимоий стереотиплар, иқтисодий имкониятлар чекланганлиги, айрим ҳудудларда инфратузилма етарли эмаслиги каби муаммолар ўрганилган.

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, олий таълимда хотин-қизларнинг иштирокини кучайтиришга оид тадқиқотлар асосан ҳуқуқий-меъёрий муҳит, таълим сиёсати, ижтимоий-психологик омиллар ва иқтисодий имкониятлар доирасида амалга оширилган. Бироқ академик манбаларда ҳозирча таълим муҳитидаги институционал механизмлар, рақамли таълим платформалари имкониятлари ва хотин-қизларнинг илмий фаоллик даражасини ошириш стратегиялари етарли даражада комплекс ўрганилмаган. Шу боисдан, мазкур мақолада миллий ва халқаро қарашлар ўзаро солиштирилган ҳолда таҳлил қилиниб, олий таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқини ривожлантириш бўйича янги, илмий асосланган ёндашувлар таклиф этилади.

МЕТОДОЛОГИЯ

Ушбу тадқиқот олий таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқини таъминлаш масаласини ҳар томонлама ёритишга қаратилган бўлиб, методология сифат ва миқдорий таҳлилларни уйғунлаштирган комплекс ёндашув асосида шакллантирилди. Аввало, мавзуга оид халқаро ва миллий ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, илм-фан соҳасидаги замонавий назарий ёндашувлар ҳамда гендер социологияси, феминистик педагогика ва таълим сиёсатини ўрганувчи илмий ишланмалар тизимли тарзда таҳлил қилинди. Бу жараёнда ЮНЕСКО, БМТ, UN Women, OECD каби халқаро ташкилотларнинг расмий ҳисоботлари, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва стратегик дастурлари асосий манба вазифасини бажарди.

Тадқиқот доирасида контент-анализ методи қўлланилиб, миллий статистик маълумотлар, Олий таълим агентлиги, Статистика агентлиги ва хотин-қизлар қўмитаси ҳисоботларидаги динамик кўрсаткичлар ўрганилди. Бу орқали хотин-қизларнинг олий таълимга кириш даражаси, таълим олишдаги муаммолари,

илмий фаоллиги ва минтақавий тенгсизликлар каби кўрсаткичлар тузилмавий жиҳатдан солиштирилди. Мазкур маълумотлар асосида мамлакатдаги амалдаги вазиятнинг реал манзараси шакллантирилди.

Шу билан бирга, тадқиқотда қиёсий таҳлил (comparative analysis) методидан фойдаланилиб, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда хотин-қизлар таълим ҳуқуқининг таъминланиши бўйича тажрибалар ўзаро солиштирилди. Бу мамлакатлардаги таълим сиёсати, ҳуқуқий кафолатлар, молиявий қўллаб-қувватлаш механизмлари ва рақамли таълим платформаларининг самарадорлиги ўрганилиб, уларнинг Ўзбекистон шароитига мос келадиган жиҳатлари илмий жиҳатдан баҳоланди.

Тадқиқотнинг яна бир муҳим босқичи – интервью ва эксперт фикрларини таҳлил қилишдир. Олий таълим ташкилотларида фаолият юритаётган педагоглар, таълим сиёсати мутахассислари, гендер масалалари бўйича экспертлар билан ўтказилган суҳбатлар орқали тизимдаги муаммолар ва имкониятлар аниқланди. Эксперт маълумотларини ўрганиш таълим жараёнининг ички тенденциялари, маданий-ижтимоий омиллар ва хотин-қизлар фаоллигини чекловчи тўсиқларни чуқур тушунишга хизмат қилди.

Методологиянинг умумий қиймати шундаки, тадқиқот ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий омилларни уйғун ҳолда қамраб олади. Микродаражада – хотин-қизларнинг шахсий мотивацияси, оилавий муҳит ва ижтимоий стереотиплар, макродаражада – давлат сиёсатининг самарадорлиги, таълим инфратузилмаси ва рақамли таълим имкониятлари ўрганилган. Ушбу комплекс ёндашув мақоладаги хулоса ва таклифларнинг илмий асосланган, амалий қийматга эга бўлишини таъминлади.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Тадқиқот доирасида олий таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқини амалий таъминлаш даражаси, мавжуд муаммолар ва ривожланиш тенденциялари кўпқиррали таҳлил этилди. Дастлабки маълумотлар мамлакатда хотин-қизларнинг олий таълимга кириш имкониятлари сўнгги йилларда сезиларли даражада кенгайганини кўрсатади. Статистика агентлиги ва Олий таълим агентлиги маълумотларига кўра, 2018 йилдан бошлаб олий таълим қамровининг ошиши айниқса хотин-қизлар ўртасида юқори суръат билан намоён бўлмоқда. Ўқишга қабул қилишда квоталарнинг бекор қилиниши, таълим кредитлари, грантлар ва махсус имтиёзларнинг жорий этилиши хотин-қизлар тақдим этилган имкониятлардан фаол фойдаланишини рағбатлантирмоқда.

Шу билан бирга, таҳлил натижалари хотин-қизларнинг олий таълимда иштирокини чекловчи омиллар ҳали ҳам мавжуд эканини кўрсатди. Айниқса, минтақавий тафовутлар аниқ намоён бўлиб, Тошкент ва йирик шаҳарларда таълим имкониятлари юқори даражада бўлса, қишлоқ ҳудудларида

инфратузилманинг етарли эмаслиги, транспорт ва турар-жой шароитлари, оилавий анъаналарнинг таъсири каби омиллар хотин-қизлар иштирок даражасини пасайтириб келмоқда. Ижтимоий сўровлар маълумотларига кўра, қишлоқ ҳудудларидаги қизларнинг 30–40 фоизи олий таълимга киришдан маҳаллий муҳит ёки иқтисодий имкониятлар чекланганлиги сабабли воз кечмоқда.

Таълим жараёнидаги иштирок ҳолати таҳлили шуни кўрсатдики, хотин-қизлар кўплаб йўналишларда фаол бўлса-да, техника, инженерия, ахборот технологиялари ва табиий фанлар соҳаларида уларнинг улуши ҳали ҳам паст даражада. Бу ҳолат гендер стереотиплари, касб танлашдаги анъанавий қарашлар ва айрим таълим дастурларида рағбатлантирувчи механизмларнинг етарли эмаслиги билан изоҳланади. Тадқиқот доирасида ўтказилган эксперт суҳбатлари кўплаб олий таълим муассасаларида хотин-қизларни STEM йўналишларига жалб қилиш бўйича мақсадли дастурлар мавжуд бўлса-да, уларнинг самарадорлиги ҳали тўлиқ намоён бўлмаганини кўрсатди.

Илмий фаоллик кўрсаткичлари таҳлили натижаларига кўра, хотин-қизлар орасида илмий тадқиқотларга қизиқиш йил сайин ортиб бораётган бўлса-да, диссертация ҳимояси, грантларда иштирок ва илмий лойиҳаларда етакчилик қилиш каби кўрсаткичлар ҳали ҳам етарли даражада эмас. Маълум бўлишича, бунда асосий тўсиқлар оилавий ва иш юкламасининг номутаносиб тақсимланиши, тайёргарлик учун вақтнинг чекланганлиги ва мутахассис-марказларнинг етарли эмаслиги билан боғлиқ.

Таҳлилнинг яна бир йўналиши — таълим муҳитидаги институционал механизмларни ўрганиш бўлди. Кўплаб олий таълим ташкилотларида гендер тенглигини таъминлашга қаратилган қоидалар, ички низомлар ва маслаҳатчилар тармоғи мавжуд бўлишига қарамай, уларнинг ишлаш самарадорлиги жойларда турлича намоён бўлмоқда. Амалий кузатувлардан маълум бўлишича, баъзи муассасаларда хотин-қизлар учун махсус ресурс марказлари, психологик ва ҳуқуқий маслаҳат, mentorship дастурлари шаклланган бўлса, бошқа жойларда бу каби хизматлар ҳали ривожланиш босқичида.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

биринчидан, олий таълимда хотин-қизлар иштирокининг ўсиши давлат сиёсатининг самарадорлигидан далолат беради;

иккинчидан, мавжуд муаммоларнинг асосий қисми ижтимоий-иқтисодий шароитлар, маданий стереотиплар ва инфратузилма чекловлари билан боғлиқ;

учинчидан, рақамли таълим платформаларининг ривожланиши хотин-қизларнинг таълимга кириш имкониятларини кенгайтирувчи муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда;

тўртинчидан, хотин-қизларнинг илмий фаоллигини ошириш учун mentorship, grant-support ва flexible-learning каби механизмлар янада кучайтирилиши зарур.

ХУЛОСА

Олиб борилган тадқиқот олий таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқи мустаҳкамланиш жараёни мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар билан узвий боғлиқ эканини намоён қилди. Охирги йилларда қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар, давлат дастурлари ва таълим соҳасининг очиқликка қаратилган ўзгаришлари хотин-қизларнинг билим олиш имкониятлари сезиларли даражада кенгайишига замин яратди. Қамров даражасининг ошиши, таълим кредитлари ва грантлардан фойдаланиш имкониятлари, рақамли таълим платформаларининг ривожланиши уларнинг олий таълим тизимидаги иштирокини фаоллаштириб, интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқаришга хизмат қилмоқда.

Шу билан бирга, тадқиқот натижалари таълим муҳитида барча муаммолар тўлиқ бартараф этилмаганини кўрсатди. Минтақалар ўртасидаги инфратузилмавий тафовутлар, ижтимоий стереотиплар таъсири, иқтисодий шароит чекловлари ва оилавий вазифаларнинг номутаносиб тақсимланиши ҳали ҳам кўплаб қизлар учун таълим йўлида муайян тўсиқ сифатида сақланиб турибди. Айниқса, техника, инженерия ва ахборот технологиялари каби соҳаларда қизлар иштирокининг паст даражада бўлиши таълимдаги гендер мувозанатининг тўла таъминланмаганини кўрсатади. Илмий фаолликнинг ҳам барча йўналишларда бир хил суръатда ривожланмаётгани, mentorship ва илмий қўллаб-қувватлаш тизимларининг етарлича шаклланмагани натижаларда аниқ намоён бўлди.

Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, хотин-қизларнинг олий таълимдаги иштирокини янада мустаҳкамлаш учун бир йўналишли эмас, балки тизимли ва узвий ёндашув зарур. Тенг инфратузилмавий шароит яратилиши, рақамли таълим имкониятларининг барча ҳудудларда кенг қўлланилиши, қизларни замонавий ва талаб юқори бўлган йўналишларга жалб этишга қаратилган дастурларнинг янада самарали шаклда амалга оширилиши муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, таълим муассасаларида гендер масалалари бўйича олиб бориладиган ишларни кучайтириш, ижтимоий онгдаги стереотипларни юмшатиш ва хотин-қизларнинг касбий ва илмий фаолликка нисбатан ишончини мустаҳкамлаш бўйича кенг қамровли маърифий муҳит шакллантирилиши зарур.

Умумий хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, хотин-қизларнинг олий таълимда фаол иштирок этиши мамлакатнинг инновацион тараққиёти, интеллектуал салоҳияти ва жамиятдаги ижтимоий барқарорликка бевосита

таъсир кўрсатади. Шунинг учун таълим ташкилотлари, давлат идоралари ва жамият ўртасидаги мувофиқлашган ҳамкорлик хотин-қизларнинг таълим олиш ҳуқуқини янада мустаҳкамлашга, уларнинг илм-фан ва касбий соҳаларда тўлақонли ривожланишига замин яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Education for All Global Monitoring Report. Paris: UNESCO Publishing, 2022.
 2. United Nations. The Sustainable Development Goals Report 2023. New York: UN, 2023.
 3. UN Women. Progress of the World's Women: Realizing Women's Rights. New York: UN Women, 2022.
 4. Butler, J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, 2020.
 5. Nussbaum, M. C. Women and Human Development: The Capabilities Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
 6. Sen, A. Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press, 2021.
 7. Ўзбекистон Республикаси. “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқлар ва имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги Қонун. 2019 йил 2 сентябр.
 8. Ўзбекистон Республикаси Президенти. “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси — 2022–2026”. Тошкент, 2022.
 9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. Таълим соҳасини ривожлантиришга оид давлат дастурлари тўғрисидаги қарорлар тўплами. Тошкент: ВМ, 2020–2024.
 10. Statistical Agency under the President of Uzbekistan. Women and Men in Uzbekistan: Statistical Yearbook. Tashkent: UzStat, 2023.
 11. OECD. Education at a Glance 2023: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2023.
 12. Stromquist, N. Women in Higher Education: Global Perspectives. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2021.
 13. World Bank. Gender and Development: Women's Access to Education in Central Asia. Washington, DC: World Bank, 2022.
 14. Crenshaw, K. On Intersectionality: Essential Writings. New York: The New Press, 2021.
- Маҳкамova, D. R. Гендер тенглиги ва таълим имкониятлари: Ўзбекистон тажрибаси. Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2022.